

Zbigniew Walczak

CHARAKTER I FUNKCJE
TEORII MATERIALIZMU HISTORYCZNEGO
W POGLĄDACH JERZEGO PLECHANOWA

Poglądy Karola Marksa zaczęły przenikać do rosyjskiej myśli politycznej i społecznej już w latach czterdziestych XIX w. Z tego okresu datują się pierwsze kontakty rosyjskich rewolucyjnych demokratów z Marksem¹. Później teoria Marksa miała niemały wpływ na kształtowanie się poglądów społeczno-politycznych narodników. Podstawowa jego praca *Kapitał* została wydana legalnie w Rosji w 1872 r. i silnie oddziaływała na poglądy teoretyków narodnictwa. Wnioski, które wyciągnęli z jego treści, nie zawsze były jednak zgodne z intencjami autora *Kapitału*. Główni przedstawiciele narodnictwa, tacy jak: Piotr Tkaczow, Michał Bakunin, Paweł Ławrow, Lew Tichomorow, Mikołaj Ziber, Mikołaj Michajłowski i inni, pojmowali i interpretowali marksizm jako teorię ekonomiczną². Holdowali oni niedialektycznemu rozumieniu materializmu historycznego, tłumacząc przemiany historyczno-społeczne jedynie działaniem tzw. czynnika ekonomicznego. P. Tkaczow pisał:

wszystkie zjawiska polityczne, prawne są lustrem, w którym odtwarzany jest ekonomiczny byt narodu [...] Już w 1859 r. znany niemiecki wygnaniec Karol Marks sformułował to dokładnie³.

¹ W. N. Burlak, *Otrażanie idei marksizma w russkoj progriessiwnoj obszczestwiennoj mysli 1840—60 godow*, Moskwa 1980, s. 11, 12, 27.

² P. N. Tkaczow, *Soczinienija*, t. 1, Moskwa 1975—1976, s. 99, 100; P. A. Bakunin, *Połnoje sobranije soczinienij*, t. 2, Moskwa 1907, s. 142, 174; P. A. Ławrow, *Izbrannyje proizwiedienija*, t. 2, Moskwa 1965, s. 268; N. K. Michajłowski, *Soczinienija*, t. 4, Sankt-Pietierburg (dalej S. Pb.) 1897, s. 186, 187; N. J. Ziber, *Dialektyka i jej primienienije k naukie*, „Słowo” 1879, nr 11, s. 66.

³ Tkaczow, *op. cit.*, t. 1, s. 99, 100.

Oczywiście taka interpretacja teorii rozwoju społecznego Marksa miała dla narodników określone cele praktyczne. Chodziło o udowodnienie w oparciu o jego teorię tezy, że w Rosji istnieją ekonomiczne załączki ustroju socjalistycznego, których wyrazem była „wspólnota wiejska” (*obszczina*).

J. Plechanow w pierwszych swoich teoretycznych pracach, a szczególnie w artykule *Zakon ekonomicznego rozwoju obszczestwa i zadacza socjalizma w Rossii* opublikowanym na początku 1879 r. w 3 i 4 numerze „Ziemli i Woli” w pełni akceptował tego rodzaju spojrzenie na teorię Marksa. Artykuł ten stanowił próbę określenia własnego stanowiska do teorii Marksa, przez pryzmat ideologii narodnickiej. Po latach J. Plechanow stwierdził:

Ten marksizm dotarł do mojej świadomości, przeszedłszy wcześniej przez pryzmat nauki bakunińskiej i dlatego doprowadził do bezpodstawnych utopijnych wniosków⁴.

Z treści artykułu bezspornie wynika, że w ówczesnym okresie J. Plechanow pojmował marksizm jako wykład praw ekonomicznych rządzących z „żelazną koniecznością” społeczeństwem, ale równocześnie będących jakby poza społeczeństwem. W orbitę działania tego czy innego prawa rozwoju społeczeństwo wchodzi przez swój rozwój ekonomiczny i wtedy musi zrealizować wszystkie problemy, wynikające z działania danego prawa. Jeżeli natomiast dane społeczeństwo nie weszło w orbitę działania danego prawa, może je ominąć. Takim społeczeństwem była — dla Plechanowa — Rosja.

Toteż — pisał — dopóki wspólnoty trzyma się większość naszych chłopów, nie możemy uważać, że nasz kraj rodzimy wpadł na trop prawa, w myśl którego produkcja kapitalistyczna jest stacją nie do ominięcia na drodze rozwoju.

Trafnie odczytując myśl K. Marksa o obiektywnym charakterze praw rozwoju społecznego, J. Plechanow nie uwzględniał ich powszechności, jak również nie wiązał ich z procesem wytwarzania — produkcją. Stąd też wypłynął jego wniosek, że:

historia nie jest procesem jednostajnym i mechanicznym. Zresztą sam Marks, o ile mi wiadomo, nie należy do rzędu ludzi, którzy chętnie ułożyli ludzkość na prokrustowym łożu »powszechności praw«⁵.

⁴ G. W. Plechanow, *Soczinienija*, t. 1, b.r.w., s. 19, 20; R. Gortat, *Je-rzego Plechanowa koncepcja rewolucji rosyjskiej*, Warszawa 1979, s. 22.

⁵ Plechanow, *Soczinienija*, t. 1, s. 59—64; A. Walicki, *Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego*, [w:] *Wybór pism*, t. 2, Warszawa 1965, s. 337, 339, 343.

Od stanu rozwoju ekonomicznego uzależniał też formy działania politycznego, głównie agitację wśród mas chłopskich. I tu również powoływał się na Marksa, którego teoria pokazała według niego: „kiedy, w jakich granicach i w jakich formach socjalistyczna propaganda może być uznana za produktywne wydatkowanie energii”⁶. Granice tej skuteczności określone są przez „historię gospodarczą społeczeństwa”. Akcentował więc J. Plechanow determinację rozwoju społecznego przez ekonomikę. Rozumiał rolę bazy ekonomicznej w stosunku do nadbudowy, nie doceniał jednak roli tej ostatniej wobec bazy.

W kolejnym swoim artykule teoretycznym *Głos ludu — głosem Boga*, opublikowanym w „Czornym Pieriediele” nr 1 w 1880 r., J. Plechanow stwierdził:

Uważamy socjalizm za ostatnie słowo nauki o społeczeństwie i dlatego tryumf kolektywizmu w dziedzinie własności i pracy jest u nas alfą i omegą postępu ekonomicznego. Wiemy, że zwrot »przyroda nie dokonuje skoków« stosuje się do zjawisk przyrody [...] jak i do rozwoju społeczeństwa. Pamiętamy, że każdy krok na drodze tego rozwoju zdeterminowany jest przez historię społeczeństwa i jego stan obecny, słowem przez sumę wszystkich elementów dynamiki i statyki społecznej.

Za podstawę rozwoju — zgodnie z teorią Marksa — uważał stosunki ekonomiczne, ale wyprowadzał z tego swoiste wnioski co do kierunków działania ruchu rewolucyjnego:

Ponieważ zaś stosunki ekonomiczne uważamy za podstawę wszystkich stosunków, za najgłębszą przyczynę wszystkich przejawów życia nie tylko politycznego, ale umysłowego i moralnego członków społeczeństwa, przeto radykalizm [...] powinien stać się przede wszystkim ekonomicznym. Wysiłki reformatora — radykała — powinny zmierzać głównie w kierunku maksymalnych zmian na lepsze w ustroju społeczno-ekonomicznym⁷.

Nie proponował nic więcej poza walką ekonomiczną.

Po wyjeździe z kraju, zetknięciu się z emigracją genewską, a szczególnie po wnikliwym zapoznaniu się z publikacjami K. Marksa i F. Engelsa nastąpiła u J. Plechanowa stopniowa zmiana rozumienia marksizmu. Szczególnie dało się to zauważyć w odniesieniu do relacji „polityka” i „ekonomika”. Jeśli w okresie narodnickim — „czarnopodziałowiec” — J. Plechanow odrzucał wszelką działalność polityczną na rzecz rewolucji ekonomicznej i uważał, że Rosja znajduje się bliżej rewolucji socjalistycznej niż kraje Europy Zachodniej, to w początkach 1882 r. poglądy te uległy wyraźnej zmianie.

⁶ Plechanow, *Soczinienija*, t. 1, s. 57, 58; Walicki, *Filozofia społeczna...*, t. 2, s. 328.

⁷ Plechanow, *Soczinienija*, t. 1, s. 114.

W liście do P. Ławrowa z początku 1882 r. J. Plechanow napisał.

Po pierwsze, ja nie »oryginał« i nie widzę w rosyjskiej historii żadnych rzeczy-wistych różnic z historią Zachodu. Tym niemniej widzę w niej cośkolwiek diametralnie — przeciwnego z historią Zachodu.

Równocześnie przeciwstawiając się polityce terroru przyjętej przez „Narodną Wolę” stwierdził:

»Narodnaja Wola« w każdym artykule wstępnym stara się udowodnić jakąś »Gewaltstheorie« [teorię przemocy — Z.W.] według której w Rosji nie polityka rodzi się z ekonomii, a odwrotnie.

J. Plechanow nie doceniał jeszcze walki politycznej w marksistowskim jej ujęciu, sprzeciwiał się jednak walce politycznej metodami terrorystycznymi oraz, jak wynika z dalszej części wspomnianego listu, w ogóle anarchizmowi. Pisał o tym: „Ja nie to i nie drugie. Nie należy być [...] ani anarchistą, ani federalistą, należy być twardym zwolennikiem centryzmu”⁸.

Dalsze zmiany w pojmowaniu przez J. Plechanowa marksizmu — już jako rewolucyjnej teorii — przebijają z pierwszego programu „Gruppy Oswoboźdienija Truda” z 1883 r., z opublikowanego w tymże roku artykułu *Socjalizm i političeskaja borba*, a szczególnie z pracy pt. *Naszi raznoglasija* (1885 r.) oraz z programu „Gruppy Oswoboźdienije Truda” z 1887 r.

Już program Grupy z 1883 r. traktuje teorię Marksa nie tylko jako teorię rewolucyjną, ale jako teorię klasy robotniczej, jako jej całościową ideologię. Przyjmował on, że klasą przewodnią w walce z absolutyzmem w Rosji jest klasa robotnicza, która może wyzwolić Rosję z okowów absolutyzmu wyzwalając samą siebie⁹.

W publikacji *Socjalizm i političeskaja borba* podjął polemikę z doktryną narodnicką, anarchistyczną, jak też z dotychczasową interpretacją przez ideologów rosyjskich teorii Marksa. J. Plechanow dał również wyjaśnienie, co rozumie pod zwrotem „socjalizm naukowy”.

Pod tą nazwą rozumiemy tę teorię komunistyczną, która zaczęła się rozwijać na początku lat czterdziestych z socjalizmu utopijnego, pod silnym wpływem filozofii heglowskiej z jednej strony i klasycznej ekonomii z drugiej strony; teoria ta po raz pierwszy dała realne wytłumaczenie całego toku kultury ludzkiej, bezlitośnie zburzyła sofizmatyzm teoretyków burżuazji i w »pełnym rynsztunku swojego wieku« wystąpiła

⁸ *Litteraturnoje nasledije G. W. Plechanowa*, Sbornik 8, Moskwa 1940, s. 211, 212.

⁹ G. W. Plechanow, *Programa socjal-demokratycznej grupy „Oswoboźdienije Truda”*, [w:] *Izbrannyje filosołskie proizwiedienija*, t. 1, Moskwa 1956, s. 371—376.

w obronie proletariatu. Teoria ta nie tylko w sposób zupełnie zrozumiały wykazała naukową bezpodstawność stanowiska przeciwników socjalizmu, lecz ukazując błędy dawała zarazem ich historyczne wyjaśnienie.

Za twórców teorii naukowego socjalizmu uważał J. Plechanow, K. Marksa i F. Engelsa. Uznał więc ich teorię za całościową, naukową wykładnię rozwoju społecznego, obejmującą historię, filozofię, ekonomikę, opartą na materialistycznym pojmowaniu przyrody i społeczeństwa. U podstaw tego ostatniego — twierdził za Marksem i Engelsem — leży rozwój sił wytwórczych i walka: „tych sił przeciw zacofanym »społecznym warunkom produkcji«”¹⁰. Krytykując interpretację marksizmu przez narodników pisał: „Część filozoficzno-historyczna teorii Marksa pozostała dla nich nieprzeczytany rozdział ulubionej książki”¹¹.

W pracy *Naszi raznoglasija* J. Plechanow wykazał już doskonałą znajomość teorii Marksa, jak też dojrzały pogląd na jej zastosowanie w praktyce i w Rosji. Krytykując dotychczasowe poglądy na drogę Rosji do socjalizmu, mocno akcentował obiektywne działanie praw rozwoju społecznego: „Wszystkie niezrozumiałe prawa rozwoju społecznego działają z niezwykłą siłą i ślepym okrucieństwem praw przyrody”. Biorąc pod uwagę przytoczone stwierdzenie, można byłoby go posadzić o interpretowanie marksizmu w duchu „determinizmu ekonomicznego”. Zarzut ten wydaje się jednak niesłuszny (o czym dalej), uwzględniając fakt, że główny cel pracy to rozprawienie się z idealistycznymi poglądami na drogę rozwojową Rosji. Stąd też wypłynęło podkreślenie obiektywności praw rozwoju społecznego. J. Plechanow zaznaczył jednak, że choć prawa rozwoju społecznego działają ze ślepym okrucieństwem, to są jednak poznawalne, co umożliwia społeczeństwu: „po pierwsze osiąść umiejętność unikania konfliktów, a więc i niepotrzebnego tracenia sił, po drugie, możliwość regulowania ich przejawów, tak aby wyciągnąć z nich pożytek”¹².

Warto tu podkreślić, że uznając marksizm za całościowy system — pierwszy rosyjski marksista — nie uważał go za zamknięty, zakończony. Jak każdy system oparty o badania naukowe jest on systemem ro-

¹⁰ G. W. Plechanow, *Socjalizm i političeskaja borba*, [w:] *Soczinienija*, t. 2, Leningrad—Moskwa 1925, s. 44, 45. W innym miejscu J. Plechanow napisał: „Ogólne filozoficzno-historyczne poglądy Marksa stosują się tak samo do Europy Zachodniej jak do Grecji, Rzymu, do Indii i Egiptu. Ogarniają one całą historię ludzkości i jedynie gdyby okazały się w całości bezpodstawne, mogą nie znaleźć zastosowania w Rosji”, *ibidem*, s. 47.

¹¹ *Ibidem*, s. 39.

¹² G. W. Plechanow, *Naszi raznoglasija*, [w:] *Soczinienija*, t. 2, s. 271.

zwojowym. W pracy *Socjalizm i političeskaja borba* J. Plechanow stwierdził:

Ale rozumie się [...] że socjalizm naukowy nie został zakończony i tak samo nie może poprzestać na pracach Marksa i Engelsa, jak teoria pochodzenia gatunków nie mogła być uznana za ostatecznie opracowaną z chwilą ukazania się głównych dzieł angielskiego biologa [Darwina — Z.W.]. Po ustaleniu podstawowych twierdzeń nowej teorii powinno nastąpić szczegółowe opracowanie związanych z nią zagadnień, opracowanie uzupełniające i wieńczące przewrót, dokonany w nauce przez autorów Manifestu Komunistycznego¹³.

Dalszy rozwój jego poglądów na marksizm nastąpił w okresie działalności jako konsekwentnego marksisty. W tym czasie traktował już on marksizm jako całościową teorię rozwoju przyrody i społeczeństwa. Konieczność określenia, czym jest marksizm, wynikała w latach dziewięćdziesiątych wieku XIX w związku z pojawieniem się teorii rewizjonistycznych, starających się podważyć założenia filozoficzne, ekonomiczne i historyczne teorii Marksa i Engelsa. Walkę z tymi tendencjami podjął również nasz bohater.

Wystąpił on przeciwko interpretacji teorii Marksa jako koncepcji czysto ekonomicznej. J. Plechanow w konspekcie wykładu *O ekonomii politycznej* z 1887 r. odnotował:

Kto ogranicza teorię Marksa do strony ekonomicznej, ten pokazuje, że nie rozumie tej teorii, jej znaczenia i nie daje jej należytego miejsca w historii społecznej nauki¹⁴.

J. Plechanow traktował już wówczas marksizm jako całościowy światopogląd. W pracy *K szestidiesiatoj godowszczinie smierti Giegeli-ja* (1891 r.) napisał: „Dzięki Marksowi materialistyczna filozofia stała się jednolitym, harmonijnym i logicznym światopoglądem”¹⁵. Natomiast w publikacji *Oczerki po istorii matierializma* (1893 r.) dowodził:

Jak każdy współczesny system filozoficzny, tak i materialistyczna filozofia po-

¹³ Plechanow, *Socjalizm i političeskaja borba*, s. 44.

¹⁴ *Literaturnoje nasledije...*, Sbornik 1, Moskwa 1934, s. 175—181; por. *Pierwaja marksiskaja organizacija Rossii — Gruppa „Oswobożdienije Truda” 1883—1903*, Moskwa 1984, s. 45; Wykłady o marksistowskiej ekonomii politycznej wygłosił Plechanow w 1887 r. w Bernie i Genewie dla emigrantów i studentów rosyjskich przebywających w Szwajcarii, *ibidem*, s. 323.

¹⁵ G. W. Plechanow, *K szestidiesiatoj godowszczinie smierti Giegeli-ja*, [w:] *Izbrannyje filosojskije...*, t. 1, s. 444; praca ta uzyskała wysoką ocenę F. Engelsa, patrz. *Pieriepiska K. Marksa i F. Engelsa s russkimi političeskimi diejatelami*, Moskwa 1951, s. 325.

winna dać wyjaśnienie dwóch rodzajów zjawisk: z jednej strony przyrody, z drugiej — rozwoju historycznego ludzkości¹⁶.

J. Plechanow w opublikowanym w 1897 r. artykule *Ob ekonomическом факторе* — będącym odpowiedzią na recenzję N. K. Michajłowskiego o jego pracy *O materialistическом понимании истории* — skonstatował: „Materialistyczny światopogląd Marksa—Engelsa obejmuje [...] przyrodę i historię, u podstaw tego materialistycznego systemu leży »dialektyka«”¹⁷. Ojciec rosyjskiego marksizmu podjął energiczną walkę z przedstawicielami rewizjonizmu, starającymi się okroić teorię Marksa lub uzupełnić ją innymi systemami filozoficznymi, zaczerpniętymi z E. Kanta, E. Macha, A. Awernariusza czy też W. Oswalda lub J. Dietzgeny. W książce *Osnownyje woprosy marksizma* (1907 r.) J. Plechanow dowodził:

Marksizm, to cały światopogląd. Mówiąc krótko to współczesny materializm, przedstawiający sobą wyższy współczesny stopień tego poglądu na świat, którego podstawy były położone jeszcze w starożytności przez Demokryta, a częściowo i poprzedzających go jońskich myślicieli¹⁸.

Nie jest jednakże prostą kontynuacją linii dotychczasowych filozofii materialistycznych. Zaznaczył to wyraźnie J. Plechanow w wykładzie zatytułowanym *Filosofskie i socyjalnye wzorienija K. Marksa* wygłoszonym w 1898 r. stwierdzając: „Pojawienie się materialistycznej filozofii Marksa — to autentyczna rewolucja, największa jaką znała historia ludzkości”¹⁹. Również w pracy *Osnownyje woprosy marksizma* napisał: „Główna zasługa opracowania współczesnego materializmu należy bez [...] wątpienia do Karola Marksa i jego przyjaciela Fryderyka Engelsa”²⁰.

Szczególnie ostro przeciwstawił się J. Plechanow próbom oddzielenia od marksizmu jego filozoficznych podstaw. Tendencje takie występowały ówczesnie nawet u niektórych działaczy socjalistycznych, np.

¹⁶ G. W. Plechanow, *Oczerki po istorii materializma*, [w:] *Izbrannnye filosofskie...*, t. 2, Moskwa 1956, s. 34.

¹⁷ G. W. Plechanow, *Ob ekonomическом факторе*, [w:] *Izbrannnye filosofskie...*, t. 2, s. 280.

¹⁸ G. W. Plechanow, *Osnownyje woprosy marksizma*, [w:] *Izbrannnye filosofskie...*, t. 3, Moskwa 1957, s. 124, 125; por. B. A. Czagin, G. W. Plechanow i jego rol w razwitiu marksistskoj filosofii, Moskwa—Leningrad 1963, s. 163.

¹⁹ G. W. Plechanow, *Filosofskie i socyjalnye wzorienija K. Marksa*, [w:] *Izbrannnye filosofskie...*, t. 2, s. 450; por. *Contre Kant*, *ibidem*, s. 380; Wykład *Filosofskie i socyjalnye...* wygłosił Plechanow na mityngu w Szwajcarii w końcu 1897 lub na początku 1898 r., *ibidem*, s. 778.

²⁰ Plechanow, *Osnownyje woprosy...*, s. 124.

A. Adlera, F. Adlera, A. Bogdanowa, a nawet K. Kautskiego²¹. W odpowiedzi na to J. Plechanow pisał:

istnieją próby nawet wśród ludzi uważających się za kontynuatorów Marksa i Engelsa oznaczania [...] terminem »marksizm« [...] tylko dwóch stron współczesnego materialistycznego światopoglądu. Te dwie strony rozpatrują [oni — Z.W.] w takim przypadku jako niezależne od »filozoficznego materializmu«, niemal jemu przeciwnemu. A że te dwie strony bezpodstawnie wyrwane z całości pokrewnych i będących ich teoretycznym podłożem nie mogą wisieć w powietrzu, stąd u ludzi przeprowadzających ową operację wyrwania wynika naturalna potrzeba »uzasadnić marksizm« od nowa, łącząc go [...] z tym lub innym filozofem: z Kantem, z Machem [...] a w ostatnich czasach Józefem Dietzgenem²².

Wreszcie w *Przedmowie pierwodruku do wtórego wydania broszury F. Engelsa „Ludwik Fiejerbach i koniec klasycznej niemieckiej filozofii“* (1905 r.) uznał, że próby „połączenia” teorii Marksa z innymi teoriami:

obniżają dążenie do wypracowania nowego światopoglądu, ale i wykazują słabość myśli, niekonsekwentność jednoznacznego trzymania się jednej podstawowej zasady. Inaczej mówiąc odkrywają niezdolność zrozumienia Marksa²³.

W publikacji *Dwadcać piąta rocznica śmierci Karla Marksa* (1908 r.) nasz myśliciel stwierdził:

²¹ Czagin, G. W. *Plechanow i jego rol...*, s. 163; Plechanow podkreślał jedność filozofii i socjologii, ukazywał metodologiczne znaczenie dialektyki dla materialistycznego pojmowania dziejów. Inną pozycję zajmował K. Kautsky, proponując linię demarkacyjną między historycznym materializmem i filozofią marksistowską. Wynika to z listu Kautskiego do Plechanowa z 6 II 1901 r., w którym pisał, że w historycznych i ekonomicznych częściach marksizmu kryzysu nie ma. Istnieją spory o filozoficzne podstawy marksizmu. K. Kautsky pisał: „filozofia nigdy nie była moją silną stroną [...], ja tylko myślę, że można być w niektórych poglądach neokantystą i wyznawać historyczną i ekonomiczną doktrynę marksizmu”, *Filosoofsko-literaturnoje nasledije G. W. Plechanowa*, t. 2, Moskwa 1973, s. 172.

²² Plechanow, *Osnownyje woprosy...*, s. 125; natomiast w artykule *Dwadcać piąta rocznica śmierci Karla Marksa* (1908 r.) Plechanow napisał: „Filozoficzna strona marksizmu jest często ignorowana przez tych, którzy chcieliby zostać jego wiernym sojusznikiem” [w:] *Izbrannyje filosoofskie...*, t. 3, s. 198.

²³ G. W. Plechanow, *Przedmowie pierwodruku do 2-my wydania broszury F. Engelsa „Ludwik Fiejerbach i koniec klasycznej niemieckiej filozofii“* [w:] *Izbrannyje filosoofskie...*, t. 3, s. 71; Odnośnie do prób łączenia Marksa z Kantem, Plechanow stwierdził: „Co się tyczy Kanta to moje uwagi pokazują na pełną niemożliwość »połączenia« filozofii Kanta z teorią rozwoju społecznego [K. Marksa — Z. W.], *ibidem*, s. 71.

Chcieć połączyć marksizm z filozofiami, nie nie mającymi z nim wspólnego, znaczy wykazać pełne niezrozumienie tego, że wszystkie strony światopoglądu Marksa są ze sobą ściśle związane i, że w związku z tym, nie można samowolnie wyjmować z nich i zamieniać je poglądami samowolnie wyrwanymi z zupełnie innego światopoglądu [...] Każda strona tego światopoglądu jest ściśle związana z pozostałymi, wymaga w ich zrozumieniu. Nie można wyrwać jakiegokolwiek jednej z nich [...] To oznacza zniekształcenie marksizmu, wyrwanie z niego duszy, obrucenie tej żywej teorii w mumię myśli²⁴.

J. Plechanow również negatywnie odnosił się do prób sprowadzenia marksizmu do teorii czysto ekonomicznej. W książce *Osnownyje woprosy marksizma* skrytykował A. Adlera za jego odejście od wcześniejszego stanowiska, że: „socjalizm, jak jego rozumieli Marks i Engels, jest nie tylko ekonomiczną, ale i uniwersalną nauką”²⁵. Podobnie odniósł się do zamiaru usunięcia z marksizmu dialektyki — co było jednym z postulatów rewizjonizmu — a którą uznawał za „duszę” teorii marksistowskiej. Już w pracy *Oczerki po istorii matierializma* (1893 r.) napisał: „Metoda dialektyczna jest cechą charakterystyczną współczesnego materializmu, na tym polega istotna różnica między nim a starym materializmem”²⁶.

Reasumując dotychczasowe wywody możemy stwierdzić, że marksizm był już wówczas dla J. Plechanowa całościową teorią, dotyczącą nie tylko rozwoju społeczeństwa i przyrody.

Marksizm to nie tylko ekonomiczna nauka (o drodze rozwoju kapitalistycznego społeczeństwa), nie tylko historyczna nauka (materializm historyczny). Nie jest on nauką ekonomiczną plus historyczną teorią. Ekonomiczna nauka Marksa nie jest też czymś stojącym równorzędnie z jego historyczną teorią. Jest on nią przepelniony, dokładniej mówiąc przedstawia on sobą produkt analizy ekonomicznej danej epoki, z punktu widzenia danej historycznej teorii za pomocą wszechwładnej metody — dialektycznego materializmu. Oto dlaczego mają rację ci, którzy mówią, że »Kapitał« jest nie tylko ekonomicznym, ale i historycznym dziełem²⁷.

W artykule *Ob ekonomiceskom faktorie* stwierdził krótko: „Materialistyczny światopogląd Marksa — Engelsa [...] obejmuje [...] przy-

²⁴ *Dwadcać pięć lat godowa szczytna śmierci Karla Marksa*, s. 198.

²⁵ *Ibidem*, s. 125; tendencje sprowadzania marksizmu do nauki czysto ekonomicznej występowały również u niektórych polskich socjalistów, m. in. u L. Krzywickiego, patrz. R. Nazar, *Koncepcja materializmu historycznego w poglądach Ludwika Krzywickiego*, Poznań 1979, s. 97—99.

²⁶ Plechanow, *Oczerki po istorii...*, s. 140; por. B. A. Czagin, *Razrabotka G. W. Plechanowym obszczesocjologiczeskoj teorii marksizma*, Leningrad 1977, s. 35.

²⁷ Plechanow, *Dwadcać pięć lat godowa szczytna śmierci Karla Marksa*, s. 197; podobnie ujmuje problem m. in. G. G. Wodołazow, *Mietod, teorija, riwolu-cjonnoje diejstwie*, [w:] *Problemy mirowego riwolu-cjonnoego procesa*, Moskwa 1983, s. 169, 181; Czagin, *Razrabotka G. W. Plechanowym...*, s. 27—43.

rodę i historię”²⁸. Twórca „Grupy Oswobodzenie Truda” bronił również teorii Marksa przed próbami liberalnej burżuazji, pragnącej interpretować ją czy to w duchu ewolucyjnego darwinizmu bądź też jako odmianę heglizmu²⁹. W interpretacji J. Plechanowa marksizm był bowiem nie tylko naukową teorią poznania świata, ale również strategią mającą służyć klasie robotniczej w jej walce o wyzwolenie społeczno-ekonomiczne. Na określenie teorii Marksa i Engelsa używał on różnych terminów. Najczęściej posługiwał się sformulowaniem „światopogląd”. Można również spotkać u niego określenia: „materialistyczna filozofia Marksa”³⁰. Stosował nieraz także terminy: „naukowy socjalizm”, „teoria Marksa i Engelsa” lub „materialistyczna teoria rozwoju społecznego”. W książce *Osnownyje woprosy...* napisał: ojcowie naukowego socjalizmu [...] byli świadomymi materialistami nie tylko w dziedzinie historii, ale i w dziedzinie przyrodoznawstwa”³¹. W pracach J. Plechanowa można wreszcie spotkać na określenie teorii Marksa zwroty: „filozoficzny system”, „dialektyczny materializm”³².

J. Plechanow podjął również problem miejsca materializmu historycznego w naukach społecznych, szczególnie wobec socjologii. Spór o miejsce materializmu historycznego w ogólnej teorii marksizmu, jego stosunek do nauk szczegółowych rozpoczął w końcu XIX w., trwa w zasadzie do chwili obecnej³³. Nasz bohater podejmował tę problematykę w wielu swoich pracach. Jak wskazaliśmy traktował on teorię Marksa jako całościowy światopogląd, oparty na zasadach dialektyki. Jego częścią składową był również materializm historyczny, który nasz

²⁸ Plechanow, *Ob ekonomiczeskom faktorze*, s. 280.

²⁹ *Marksistskaja filiosolija w XIX wiekie*, red. I. S. Bogdanow, M. T. Iowczuk, t. 2, Moskwa 1979, s. 298; jako odmianę heglizmu traktowali teorię Marksa m. in.: M. Kowalewski, J. Żukowski, a jako ewolucyjny darwinizm np.: K. D. Kawieliń, K. D. Kawieliń, *Sobranije soczinienij*, t. 2, S. Pb. 1898, s. 1001, 1002; G. W. Plechanow, *Nowyj zaszcitnik samodierżawija ili gorie g. Ł. Tichomirowa*, [w:] *Izbranyje filiosolskije...*, t. 1, s. 384.

³⁰ Plechanow, *Filiosolskije i socyalnyje wozrienija...*, s. 450, 451; Czagin, *Razrabotka G. W. Plechanowym...*, s. 3—1.

³¹ Plechanow, *Osnownyje woprosy...*, s. 125.

³² *Istorijskaja filiosolija w SSSR*, red. W. E. Ewgrafow, t. 4, Moskwa 1971, s. 211.

³³ Piszą o tym m. in. J. Wiatr, *Marksistskaja teoria rozwoju społecznego*, Warszawa 1983; S. Rainko, *Świadomość i determinizm*, Warszawa 1981; idem, *Świadomość i historia*, Warszawa 1978; S. Kozyr-Kowalski, J. Ładosz, *Dialektyka a społeczeństwo*, Warszawa 1974; J. Topolski, *Marksizm i historia*, Warszawa 1977; *Założenia teoretyczne badań nad rozwojem historycznym*, red. J. Kmity, Warszawa 1977; O. Lange, *Ekonomia polityczna*, Warszawa 1980; J. Hochfeld, *Studia o marksowskiej teorii społeczeństwa*, [w:] *Marksizm, socjologia, socjalizm*, Warszawa 1982; E. Hahn, *Materializm historyczny a socjologia marksistskowskaja*, Warszawa 1974.

myśliciel rozumiał początkowo jako odniesienie ogólnych zasad materializmu dialektycznego do nauk społecznych. W pracy *Ob ekonomičeskom faktorie*, polemizując z Michajłowskim stwierdził:

w przypadku, kiedy dialektyczny materializm dotyczy historii, nazywa go się historycznym materializmem. Ten zwrot nie charakteryzuje materializmu, ale oznacza tylko jedną z jego części do objaśnienia, do których on się odnosi³⁴.

Zwracając tylko swoją uwagę na pierwszą część wspomnianego cytatu niektórzy autorzy — nawet współcześni starają się udowodnić, że J. Plechanow traktował materializm historyczny jako proste przeniesienie praw rządzących przyrodą na społeczeństwo³⁵. Rozwinął swój pogląd na materializm historyczny w artykułach polemicznych ze stanowiskiem Edwarda Bernsteina i Konrada Schmitha, którzy podważali podstawowe założenia marksizmu, szczególnie usiłowali usunąć z niego dialektykę. W liście do Karola Kautskiego z 1898 r. zatytułowanym *Za czto nam jego blagodarit?* napisał:

Marksistowska teoria [materializm historyczny — Z.W.] nie jest wieczną prawdą w ostatniej instancji. To prawda. Ale ona jest wyższą nauką społeczną naszych czasów i my mamy bardzo mało podstaw, by wymienić tę teorię na drobną monetę „ekonomicznej harmonii”³⁶.

J. Plechanow wystąpił przeciw tezom zawartym w pracy E. Bernsteina *Zasady socjalizmu i zadania socjaldemokracji* (1899 r.), podważającym materialistyczne pojmowanie procesu historycznego. W pracy *Cant proti Kanta* (1901 r.) skonstatował: „Materialistyczne wyjaśnienie historii jest rzeczywiście jedną z podstawowych cech marksizmu. Ale wyjaśnienie to stanowi tylko część materialistycznego światopoglądu Marksa i Engelsa”³⁷. W pracy *Dwadcat' piataja godowszczina smier-ti Karła Marksa* dowodził stanowczo: „Materializm historyczny przedstawia sobą tylko część materialistycznego światopoglądu Marksa”³⁸. Znaczenia prac K. Marksa nie ograniczał J. Plechanow jedynie do ekonomii politycznej³⁹. Podkreślał on znaczenie materializmu historycznego — jako teorii klasy robotniczej.

³⁴ Plechanow, *Ob ekonomičeskom faktorie*, s. 280.

³⁵ J. Borkowska, *Czynnik subiektywny w rozwoju społecznym. Lenin a Plechanow*, „Studia Socjologiczne” 1978, nr 5, s. 127—148.

³⁶ G. W. Plechanow, *Za czto jego blagodarit*, [w:] *Izbrannyje filosofskie...*, t. 2, s. 367.

³⁷ Plechanow, *Cant proti Kanta*, s. 374.

³⁸ Plechanow, *Dwadcat' piataja godowszczina...*, s. 198.

³⁹ *Ibidem*, s. 198.

U podstaw naszej świadomej działalności leży teoria naukowego socjalizmu, w tej teorii ważne miejsce zajmuje materialistyczne wyjaśnienie dziejów. Kto przyswoił sobie tę prawdę, ten jasno będzie przedstawiał sobie i nasze praktyczne zadania⁴⁰.

Nie był też — dla J. Plechanowa — materializm historyczny prostym przyrodniczym ewolucjonizmem Darwina, przeniesionym na życie społeczne, czego dowodził E. Bernstein czy też przedstawiciele tzw. „legalnego marksizmu” w Rosji (np. Piotr Struve, Mikołaj Ziber)⁴¹. Krytykując rosyjskich „legalnych marksistów” w książce *Kritika naszych kritikow*, opublikowanej w 1899 r., odrzucił tezę P. Struve o ewolucyjnym charakterze rozwoju sił wytwórczych i odpowiadających im instytucji politycznych⁴². Już w polemice z L. Tichomirowem w 1889 r., w artykule *Nowyj zaszczytnik samodierżawija ili gorije g. L. Tichomirowa*, J. Plechanow napisał, że Marks nie negował ewolucyjnego rozwoju, ale odkrył prawo, że „ekonomiczna ewolucja prowadzi do politycznej rewolucji”⁴³.

Materializm historyczny traktował jako naukową teorię tłumaczącą rozwój społeczny, u podstaw którego leżały stosunki ekonomiczne. W pracy *Osnownyje woprosy...* przytoczył sformułowanie K. Marksa: „anatomii społeczeństwa obywatelskiego szukać należy w jego ekonomice”⁴⁴. Odrzucił jednak automatyzm działania ekonomiki. „Zadanie materializmu — pisał — w dziejach historii, jak je pojmował Marks,

⁴⁰ *Litieraturnoje nasledije G. W. Plechanowa*, Sbornik 3, Moskwa 1936, s. 90; por. Czagin, *Razrabotka G. W. Plechanowym...*, s. 31.

⁴¹ P. Struve poglądy swoje zaprezentował w książce pt. *Uwagi krytyczne na temat ekonomicznego rozwoju Rosji*, opublikowanej w 1894 r.; N. J. Ziber, *Izbrannye ekonomiceskie proizwiedienija*, t. 1, s. 559; *Kapitał* K. Marksa według niego: „nie jest niczym innym jak kontynuacją i rozwinięciem zasad leżących u podstaw nauki Ricardo i Smitha”; por. A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 631–639.

⁴² G. W. Plechanow, *Kritika naszych kritikow*, [w:] *Izbrannye filosofskie...*, t. 2, s. 603–605; wydaje mi się, że stwierdzenie J. Borkowskiej jakoby rozpatrując niektóre problemy np. rozpowszechnianie się idei Plechanow „niewiele różni się od [...] stanowiska »ekonomistów«...”. Czy też inny zarzut, że zwalczając „obiektywizm” sam był „obiektywistą” i nie doceniał roli czynnika subiektywnego, są bezpodstawne. Autorka przytacza wiele ocen działalności i dorobku teoretycznego J. Plechanowa pochodzących z lat „kultu jednostki”, mimo poważnych zmian, jakie nastąpiły po opublikowaniu postanowienia KC KPZR w 100 rocznicę jego urodzin, patrz Borkowska, *op. cit.*, s. 143, 146, 147; nie przytacza autorka żadnych nowych ocen J. Plechanowa, zawartych w pracach B. A. Czagina, M. T. Iowczuka, I. N. Kurbatowej wydanych po 1956 r.

⁴³ Plechanow, *Nowyj zaszczytnik samodierżawija...*, s. 385.

⁴⁴ Plechanow, *Osnownyje woprosy...*, s. 146.

polega właśnie na wyjaśnieniu, w jaki sposób »warunki« mogą być zmieniane przez ludzi, którzy wszak są wytworami tych »warunków«⁴⁵. Materialistyczne wyjaśnienie historii traktował J. Plechanow jako „filozofię naszych czasów”⁴⁶. Według niego — materializmu historycznego — nie należy traktować jako teorii szczegółowej, wyjaśniającej każde zjawisko historyczne:

Jest rzeczą samą przez się zrozumiałą — dowodził — że mówiąc o tym całkowitym rozwiązaniu [wyjaśnieniu rozwoju społecznego — W.Z.] mamy na myśli bynajmniej nie arytmetykę rozwoju społecznego, lecz jego algebrę; nie wskazywanie przyczyn szczegółowych zjawisk, lecz ukazywanie tego, jak należy podchodzić do wykrycia ich przyczyn. Oznacza to, że materialistyczne pojmowanie dziejów posiada przede wszystkim znaczenie metodologiczne⁴⁷.

Materializm historyczny uważał za najogólniejszą teorię socjologiczną wyjaśniającą rozwój społeczny, a równocześnie za metodę badawczą rozwoju społecznego⁴⁸. Stwierdził wprost: „w ogóle z najważniejszych zasług Marksa i Engelsa wobec materializmu historycznego stanowi opracowanie przez nich właściwej metody”⁴⁹.

Nie traktował też materializmu historycznego jako dogmatu. Powołując się na Engelsa pisał: „Potrzebne nam są nie tyle nagie wyniki, ile samo badanie (das Studium); wyniki są niczym, jeżeli przyjmować je niezależnie od prowadzącej do nich drogi rozwojowej”. Jądem materializmu historycznego jako metody — dla J. Plechanowa — była dialektyka. Ostro występował przeciw tym, którzy mienili się marksistami, a nie rozumieli metodologicznej strony materializmu historycznego.

Obecnie nieuków rodzi wiedza Marksa — pisał w pracy — *Osnownyje woprosy materializma* — winić o to należy oczywiście nie Marksa, lecz tych, którzy w jego imieniu prawią bzdury. Ale aby uniknąć tych bzdur właśnie trzeba zrozumieć metodologiczne znaczenie materializmu dziejowego⁵⁰.

Rosyjski myśliciel szczególnie podkreślał metodologiczną stronę materializmu historycznego po 1905 r. W pracy *O knigie Fr. Lutgenau* w 1908 r. napisał:

⁴⁵ Tamże, s. 169.

⁴⁶ *Litteraturnoje nasledije G. W. Plechanowa*, Sbornik 3, s. 85.

⁴⁷ Plechanow, *Osnownyje woprosy...*, s. 146.

⁴⁸ Czagin, *G. W. Plechanow i jego rol...*, s. 38, 83; Wodołazow, *op. cit.*, s. 163.

⁴⁹ Plechanow, *Osnownyje woprosy...*, s. 146.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 146; por. G. W. Plechanow, *O knigie Fr. Lutgenau*, [w:] *Izbrannyje filosofskie...*, t. 3, Moskwa 1957, s. 302, 312.

Materialistyczne pojmowanie historii przedstawia sobą tylko metodę wiodącą do poznania istoty w dziedzinie nauk społecznych, a nie konglomerat gotowych zakończonych wywodów. I kto chce wykazać się, że jest zwolennikiem tej metody, ten nie może ograniczyć się tylko do prostego powtarzania tego, że nie świadomość określa byt, a byt świadomość, ale winien starać się wyjaśnić, jak odbywa się w rzeczywistości to określenie świadomości przez byt! A dla tego nie ma innej metody jak poznanie faktów i wyjaśnienie ich wzajemnych związków⁵¹.

Należy się całkowicie zgodzić z tymi współczesnymi autorami radzieckimi, którzy podkreślają zasługi J. Plechanowa w dziedzinie wyjaśniania metodologicznego znaczenia materializmu historycznego Marksa i Engelsa⁵².

Ojciec rosyjskiego marksizmu — jak już powiedzieliśmy — traktował materializm historyczny jako naukową teorię „filozofię historii”, wyjaśniającą rozwój społeczeństwa. W wykładzie wygłoszonym w Genewie w marcu 1901 r. — w szkole dla mistrzów zegarmistrzowskich — zatytułowanym *Materialistическое понимание истории* stwierdził:

wielkie pytanie o przyczyny historycznego rozwoju i postępu rodu ludzkiego jest pytaniem stawiającym przedmiot tego, co przedtem nazywało się filozofią historii i którą [...] lepiej byłoby oznaczyć terminem rozumienia historii rozpatrywanej jako nauka, tj. historii, która nie zadawała się poznaniem tego, jak zjawiska zachodziły, ale chce poznać, dlaczego odbywały się w taki lub inny sposób⁵³.

Materializm historyczny określił J. Plechanow jako „filozofię historii” współczesnych i przyszłych epok. „Każda epoka — pisał — ma swoją filozofię historii”⁵⁴.

Będąc naukową teorią i metodą wyjaśniającą rozwój społeczny materializm historyczny musiał zająć odpowiednie miejsce wśród nauk społecznych. Sprawę relacji i miejsca materializmu historycznego wśród innych dyscyplin społecznych podnosił J. Plechanow wielokrot-

⁵¹ Plechanow, *O knigie Fr. Lutgenau*, s. 302; w innym natomiast artykule napisał: „Metoda to najważniejsze: jeśli ona dobra to niezawodnie prawidłowe będą i te rezultaty, do których ona doprowadzi. Kto zapomina o tym, ten pozbawia się możliwości poznania i rezultaty tym sposobem tracą w jego rękach jakiekolwiek znaczenie”, *Soczinienija*, t. 15, Moskwa—Leningrad 1926, s. 22.

⁵² Na znaczenie metodologiczne materializmu historycznego w twórczości Plechanowa zwracają obecnie uwagę uczeni radzieccy: m. in. Czagin, *Razrabotka G. W. Plechanowym...*, s. 38; Wodołazow, *op. cit.*, s. 163.

⁵³ G. W. Plechanow, *Materialistическое понимание истории*, [w:] *Izbrannye filosołskie...*, t. 2, s. 635; wykłady przeprowadził Plechanow 8, 15, 23, 30 III 1901 r. Audytorium stanowili szwajcarscy i włoscy robotnicy oraz rosyjscy emigranci, *ibidem*, s. 792; por. „*Gruppa Oswobożdenije Truda*”, *Sbornik* 4, Moskwa 1926, s. 136.

⁵⁴ Plechanow, *Materialistическое понимание истории...*, s. 635.

nie. Starał się — z jednej strony — przedstawić miejsce materializmu historycznego jako nauki w kontekście innych nauk, z drugiej zaś wykazać znaczenie metodologiczne w stosunku do innych nauk społecznych, szczególnie socjologii w ówczesnej jej interpretacji — jako nauki o społeczeństwie⁵⁵. W cytowanej pracy *Osnownyje woprosy...* napisał:

W ten sposób materializm dziejowy podkreślając stale, że ludzie zmieniają okoliczności, daje nam jednocześnie — po raz pierwszy spojrzenie na proces zmian z naukowego punktu widzenia i dlatego właśnie mamy bezwzględne prawo powiedzieć, że materialistyczne pojmowanie historii to niezbędne prelegomena dla wszelkiej teorii o społeczeństwie, która chce wystąpić jako nauka⁵⁶.

W artykule *Filosofskie i socjalnyje wozrienija K. Marksa* (1898 r.) skonstatował: „Historyczna teoria dała nam klucz do zrozumienia ludzkiej ewolucji. Od Marksa my [...] otrzymaliśmy materialistyczną filozofię historii ludzkości”⁵⁷. Natomiast w pracy *K woprosu o razwitiu monistycznego wzglada na istoriju* (1895 r.) dowodził: „do Marksa nauka społeczna była bardziej pozbawiona naukowych podstaw niż astronomia do Kopernika”⁵⁸.

Materializm historyczny będąc ogólną teorią, wyjaśniającą rozwój historyczny społeczeństwa, pełnił też — jego zdaniem — przez dialektykę rolę metodologicznej podstawy dla socjologii i innych nauk społecznych. Już w 1883 r. w broszurze *Socjalizm i političeskaja borba* napisał:

Nie ma ani jednej gałęzi socjologii, która nie nabyłaby nowego niezmiernie szerokiego pola widzenia, przyjmując ich [tj. Marksa i Engelsa — Z.W.] filozoficzno-historyczne poglądy. Pozytywny wpływ tych poglądów już teraz ujawnia się w dziedzinie historii, prawa i tzw. pierwotnej kultury⁵⁹.

Materializm historyczny miał więc pełnić rolę nadrzędną — dyrektywną dla socjologii, jak też dla innych nauk społecznych. Szczegółowe nauki miały szukać w nim wyjaśnienia zjawisk, badanych przez siebie. Równocześnie nauki szczegółowe w wyjaśnieniu badanych zjawisk społecznych posługiwać się powinny „dialektyką materialistyczną”, będącą nierozzerwalną częścią materializmu historycznego.

⁵⁵ O ujęciu socjologii jako nauki w XIX w. pisze szerzej m. in. J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, t. 1, 2, Warszawa 1981.

⁵⁶ Plechanow, *Osnownyje woprosy...*, s. 170.

⁵⁷ Plechanow, *Filosofskie i socjalnyje wozrienija...*, s. 452.

⁵⁸ G. W. Plechanow, *K woprosu o razwitiu monistycznego wzglada na istoriju*, [w:] *Izbrannyje filosofskie...*, t. 1, s. 636.

⁵⁹ Plechanow, *Socjalizm i političeskaja borba*, s. 44, 45.

Zatem w przyrodoznawstwie i naukach społecznych — pisał — konieczne jest stworzenie miejsca dla dialektycznej metody. I od tej pory jak dla niej zrobiono miejsce we wspomnianych naukach, osiągnęły one kolosalne sukcesy⁶⁰.

Inaczej mówiąc J. Plechanow traktował materializm historyczny jako podstawę zastosowania w socjologii materializmu dialektycznego. W ujęciu współczesnym materializm historyczny stanowi według niego ogólnosocjologiczną teorię socjologii marksistowskiej⁶¹.

W wyjaśnieniu historii — pisał rosyjski myśliciel — w artykule *K szestidiesiaty godowszczinie smierti Giegielija*: „materializm powinien przede wszystkim zwrócić się do ekonomii. Rozumieć inaczej oznaczało, by nie iść naprzód, a do tyłu w porównaniu z filozofią historii Hegla”⁶². Nie oznaczało to jednak przyjęcia przez J. Plechanowa teorii „determinizmu ekonomicznego”. Wielokrotnie podkreślał on, że: „Wiemy już, że »anatomie społeczeństwa« cywilnego określa jego ekonomika”. Lecz co określa ekonomikę? Odpowiadając na postawione przez siebie pytanie J. Plechanow przytaczał odpowiedź K. Marksa:

W społecznym wytwarzaniu swego życia ludzie wchodzą w określone, konieczne, niezależne od ich woli — stosunki, stosunki produkcji, które odpowiadają określonemu szczeblowi rozwoju ich materialnych sił wytwórczych. Całokształt tych stosunków produkcji tworzy ekonomiczną strukturę, realną podstawę, na której wznosi się nadbudowa prawna i polityczna⁶³.

Odrzucając — jak już wspomnieliśmy — determinizm i mechanistycznym działania praw rozwoju społecznego — nasz bohater podkreślał rolę świadomego działania ludzi. Podnosił ten problem w wielu swoich pracach, poświęconych roli świadomości, ideologii, agitacji, roli mas i jednostek w tworzeniu historii. W tekście *Nieskolko słow w zaszcztu ekonomicznego matierializma*, będącej odpowiedzią na pracę burżuazyjnego liberała W. Golcewa *Ob ekonomiczskom matierializmie*, J. Plechanow stwierdził:

Kiedy mówią [krytycy Marksa — Z.W.], że według ekonomicznego materializmu wszystko odbywa się i będzie odbywać się samorzutnie, to wulgaryzują oni istotę tej teorii. Według tej teorii istotą społecznych stosunków [...] są stosunki między ludźmi i ani jeden wielki krok w historii ludzkości nie może się dokonać nie tylko bez udziału ludzi, ale i bez udziału [...] mas⁶⁴.

⁶⁰ Plechanow, *Priedisłowie ko 2-mu izdaniju broszury F. Engielse Ludwiga Flejerbach...*, s. 85.

⁶¹ Wiatr, *op. cit.*, s. 25—35; Hahn, *op. cit.*, s. 10, 11.

⁶² Plechanow, *K szestidiesiaty godowszczinie smierti Giegielija*, s. 439.

⁶³ Plechanow, *Osnownyje woprosy...*, s. 151; K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Warszawa 1949, t. 1, s. 338.

⁶⁴ G. W. Plechanow, *Nieskolko słow w zaszcztu ekonomicznego matie-*

Swoją wizję rozwoju społecznego ujął J. Plechanow w pracy *Osnownyje woprosy marksizma* w pięcioczłonową formułę, którą tworzą:

- 1) stan sił wytwórczych;
- 2) uwarunkowane przezeń stosunki ekonomiczne;
- 3) ustrój społeczno-polityczny, który powstał na danej „podstawie ekonomicznej”;
- 4) psychika człowieka społecznego, określona częściowo przez ekonomikę, a częściowo przez cały wyrosły na jej podstawie ustrój społeczno-polityczny;
- 5) różne ideologie odzwierciedlające właściwości tej psychiki⁶⁵.

J. Plechanow w swojej formule napisał, że z jednej strony wyraża ona zwięźle:

pogląd Marksa i Engelsa na stosunki zachodzące pomiędzy słynną obecnie »podstawą« a nie mniej słynną »nadbudową« [...], a z drugiej strony jest formułą dostatecznie szeroką, aby [...] udzielić mogła należytego miejsca wszystkim »formom« rozwoju historycznego [...] Jest to formuła monistyczna. A ta monistyczna formuła jest na wskroś prześięknięta materializmem⁶⁶.

Rozwijając ją wychodził — za Marksem — z podstawowej zasady materialistycznej interpretacji rozwoju społecznego, że „nie świadomość ludzi określa ich byt, lecz przeciwnie, ich byt społeczny określa ich świadomość”⁶⁷.

Rozwój społeczny, przechodzenie od jednej formacji społeczno-ekonomicznej do drugiej odbywa się „pod wpływem sił wytwórczych”.

W związku z tym — pisał J. Plechanow — zmieniają się wzajemne stosunki ludzi w procesie wytwarzania, a wraz z nimi psychika ludzka. Dalej rozwój »społeczny« odbywał się według reguł przedstawionych przez K. Marksa w pracy »Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej«⁶⁸.

Formuła rozwoju społecznego stworzona przez J. Plechanowa spotkała się z różnymi ocenami od czolobitnych do uważających ją — jak już pisałem — za zniekształcenie teorii rozwoju społecznego Marksa i Engelsa. Akceptowali ją i popierali m. in. J. S. Wolfson, A. M. De-

rializma, [w:] *Izbranyje filiosofskie...*, t. 2, s. 214; natomiast w pracy *Osnownyje woprosy...*, odrzucając krytykę teorii Marksa jako tylko ekonomicznej napisał: „Wszystko to, co dotychczas powiedzieli »krytycy« Marksa o rzekomej jednostronności marksizmu oraz rzekomym zlekceważeniu przezeń wszystkich innych czynników poza ekonomicznym, wynikało po prostu z niezrozumienia roli jaką Marks i Engels przyznają oddziaływaniu »podstawy« i »nadbudowy« s. 166.

⁶⁵ Plechanow, *Osnownyje woprosy...*, s. 179, 180.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 180.

⁶⁷ Marks, Engels, *op. cit.*, t. 1, s. 338.

⁶⁸ Plechanow, *Osnownyje woprosy...*, s. 164; por. Marks, Engels, *op. cit.*, s. 338.

borin, L. I. Akselrod-Ortodoks w okresie sporów dialektyków z mechanicystami⁶⁹.

Teoretyczne prace J. Plechanowa dotyczące problematyki materializmu historycznego spotkały się z wysoką oceną F. Engelsa, a później W. Lenina. Oceniając go jako teoretyka F. Engels miał stwierdzić do W. Zasulicz: „Ja znam dwóch ludzi, którzy zrozumieli i opanowali marksizm. Ci dwoje to: Mehring i Plechanow”⁷⁰.

W kilka lat po śmierci J. Plechanowa W. Lenin oceniając w 1921 r. całokształt jego dorobku napisał: „nie można stać się prawdziwym komunistą bez tego, żeby nie poznać, co napisał Plechanow w dziedzinie filozofii, bowiem jest to najlepsze w międzynarodowej marksistowskiej literaturze”⁷¹. A o pracy *K woprosu o razwitiu...* skonstatował, że: „wychowało się na niej całe pokolenie rosyjskich marksistów”⁷².

W latach kultu jednostki prace J. Plechanowa spotykały się z różnymi negatywnymi ocenami. Powód do takich wypowiedzi dały oceny Józefa Stalina, które stały się obowiązującą wykładnią w dziedzinie nauki. Główne zarzuty to: niezrozumienie dialektyki, nieklasowe podejście do genezy państwa i prawa, niedocenywanie roli agitacji i partyjności nauki, roli hegemonii proletariatu, przecenianie roli środowiska geograficznego w procesie rozwoju społecznego. Zarzuty dotyczące taktyki rewolucyjnej przeplatane i wiązane były z jego poglądami filozoficznymi, z dziedziny literatury, estetyki czy też etyki.

Zmiana w podejściu do dorobku naukowego J. Plechanowa następuje, po XX Zjeździe KPZR i krytycznej ocenie działalności Stalina. Bodźcem do podjęcia nowych badań nad jego twórczością było postanowienie KC KPZR poświęcone 100 rocznicy jego urodzin. Postanowienie określało go jednak nadal jako: „pierwszego wybitnego propagandzistę marksistowskich idei w Rosji i bojownika za materialistyczny światopogląd”⁷³. Jednak nie wszystkie uproszczenia zostały do końca przewyciężone. Konieczne są dalsze badania nad dorobkiem i wkładem J. Plechanowa w rozwój teorii marksistowskiej.

Międzyuczelniany Instytut Nauk Politycznych

⁶⁹ Szerzej piszą o sporach między dialektykami i mechanicystami: B. A. Czagin, W. I. Kluszin, *Borba za istoriczeskij materializm w SSSR w 20-je gody*, Lenin-grad 1975; K. Ochocki, *Spory filozoficzne w literaturze radzieckiej w latach dwudziestych*, Warszawa 1972.

⁷⁰ Czagin, *Razrabotka G. W. Plechanowym...*, s. 7.

⁷¹ W. I. Lenin, *Połnoje sobranije soczinienij*, t. 42, Moskwa 1968, s. 290.

⁷² *Ibidem*, t. 25, s. 133.

⁷³ O 100-letii so dnija roźdijenija G. W. Plechanowa, *Postanowlenije CK KPSS. 16 oktiabrij 1956 goda*, [w:] *Sprawocznik partijnogo robotnika*, Moskwa 1957, s. 365, 366.

Zbigniew Walczak

LA THÉORIE DU MATÉRIALISME HISTORIQUE DE GHEORGHI PLEKHANOW

L'opinion de Plekhanow sur le développement social semble évoluer pendant deux phases: populiste et marxiste. Pendant la première période, Plekhanow étant l'un des idéologues de la Division Noire, concevait le marxisme comme l'ensemble de lois économiques régissant une nation avec „une nécessité de fer”, l'ensemble qui reste cependant hors de la société et dans la sphère duquel la société entre spontanément par son évolution économique.

L'évolution d'idées de Plekhanow vers le marxisme a eu lieu après son départ pour la Russie. C'est l'étude approfondie des oeuvres de Karl Marx et de Frédéric Engels qui l'amène vers les positions marxistes. En tant qu'un marxiste mûri, il traite la théorie de Marx et d'Engels comme la théorie totale du développement de la nature et de la société, cependant il traite le matérialisme historique en tant que la théorie globale concernant le développement social.

Le matérialisme historique est pour lui une théorie scientifique, mais surtout une méthodologie pour l'étude du développement social.

Plekhanow s'occupait aussi du problème de la place du marxisme historique parmi les autres sciences sociales. Selon lui, le matérialisme historique devait jouer le rôle supérieur et instructive par rapport à la sociologie et aux autres sciences sociales. Plekhanow a exposé sa conception du développement social dans son travail intitulé *Les problèmes de base du marxisme*. Cette conception contient: 1) l'état des forces productrices, 2) les relations économiques conditionnées par celui-ci, 3) le régime socio-politique né à base économique en question, 4) le psychisme de l'homme social déterminé, en partie, par le régime socio-politique qui en résulte, 5) les idéologies diverses reflétant les propriétés de ce psychisme.

Les études marxistes ont apprécié les conceptions de Plekhanow d'une manière variée. Marx et Engels ont beaucoup apprécié les travaux philosophiques de Plekhanow. De même, Lénine a très haut estimé l'oeuvre de Plekhanow. A l'époque du culte de la personnalité, de l'initiative de Staline, les travaux de Plekhanow ont été soumis aux critiques négatives. Ces appréciations ont été modifiées après le XXe congrès du Parti Communiste de l'URSS. Néanmoins, il est nécessaire de continuer la recherche dans le domaine de l'apport idéologique de Plekhanow à la théorie marxiste.